

VI "Мәдениеттер тоғысындағы тіл,
әдебиет, аударма және журналистика
мәселелері" атты халықаралық
ғылыми-практикалық конференция

SDU
SULEYMAN DEMIREL
UNIVERSITY

ICBCB

2014 International Conference
Building Cultural Bridges

**TOM I
VOLUME I**

April 24-26, 2014

TEM TOUR

ALMATY
sema
HOSPITAL

ZUGO

TURKISH
AIRLINES

Print World

Karlygash Tourism

КӨНЕРГЕН АТАЛЫМДАРДЫҢ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРУЫ

Өтемісова Гүлмира Жеткергенқызы

Халықаралық Бизнес Академиясы, Тілдер кафедрасының доценті м.а., филология

ғылымдарының кандидаты,

Түркісіб ауданы, МОПРА №3 үй, 050003, Алматы, Қазақстан

Түйіндеме

Уақыт өте келе сөздің атау болып қалыптасуындағы бейнесі, уәжі солғынданып, тіпті, бұрынғы мағынасы тасаланып, ұмытылады. Сондықтан бұл мақалада көнерген аталымдарды басқа тілдік құбылыстардан ажырататын негізгі белгілерін уәжділік теорияларына сүйеніп, анықтауға болатындығы баяндалады. Бір кезде тіпті ұмытылып кейінгі ұрпақтарға түсініксіз көнерген аталымдар әртүрлі себептермен лексиканың активті құрамына қайта оралып, күнделікті тұрмысқа жиі қолданылатын дәрежеге жетіп, активтенеді.

Ескере кететін құбылыс, көнерген аталымдардың сол дәуірде бірнеше мағынасы болған, ал қазір қайтадан қолданысқа енген көнерген аталымдардың бір ғана мағынада қолданылатыны немесе бір ұғымды білдіретін көнерген аталымдардың бірнеше жаңа мағыналары кездеседі. Бұл құбылысты анықтау үшін Ерімбет пен Нұртуған шығармалары және қазіргі баспа беттерінен мысалдар келтірілді.

Кілтсөздер: көнерген аталымдар; уәж; уәжділік; әдеби шығарма; ақын-жыраулар; баспа беттері; сөздердің көнеруі; сөздердің қайта жаңғыруы; зерттеушілер.

1. Кіріспе.

Сөз мағынасының өріске түсуі қоғамның дамуымен бірге жүріп отыратын құбылыс. Белгілі тарихи кезеңдер мен уақыт сол кеңістікке сай ұғымдық жаңалықтар әкеледі. Жаңадан табылған ұғымдар тілде түрлі тәсілдер арқылы, соның ішінде сөз мағынасының өзгеруі, жаңаруы арқылы іске асады. Сөз мағынасының өзгеруін тілімізде соңғы кезеңдерде бұрыннан сөздік қорымызда бар атаулардың қолданыс аясы тарылып, бір кездердегі көнерген (архаизм) делінген аталымдар жаңа мағынаға ауысып, тілдік айналымға кіре бастағанынан да көруге болады.

Академик І.Кеңесбаев пен Ғ.Мұсабаев: «Сөз мағыналарының көпшілігі семасиологияның белгілі заңдылықтары бойынша жасалады. Оның бастылары: ұқсату заңы (метафоралану); функционалдық семантика заңы, бөлшектің бүтінге айналу заңы; мағыналардың кеңеюі мен тараюы» деген секілді заңдылықтардың негізінде жүзеге асатындығын атайды (Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. 1975).

К.А.ханов та жаңа жоқтан пайда болмайтынын, оның байырғы тілде бар жалпы халықтық лексикадағы лексемалардың мағыналарының өзгеріске түсуінен жасалады (Аханов К. 1993) деген түйін жасайды.

Бірқатар ғалымдар (Ғ.Қалиев, Ә.Болғанбаев): «сөз мағынасының кеңеюі деп сөздің тұлғасын өзгертпей-ақ бұрыннан белгілі мағынасының үстіне жаңа қосымша мағыналарға ие болуын айтамыз. Ал, сөз мағынасының тарылуы тарихи, қоғамдық, әлеуметтік т.б. жағдайларға байланысты сөздің кейбір мағынасының қолданыстан шығып қалуын білдіреді» (Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. 2006) деп нақты тұжырымдайды.

2. Уәж және уәжділік негізінде көнерген аталымдардың қайта жаңғыруын анықтау

Халықтың ауызекі сөйлеу тілін, ғасырлар бойы шыңдалған ауыз әдебиетін, сондай-ақ өзіне дейінгі және өзіне тұстас қаламгерлер үлгілерін жақсы біліп, солардың тілін сарқа пайдаланған ақын-жыраулар өз лексиконына қазақ тілінде бұрынырақ қолданылып, өз заманында көнерген немесе көнере бастаған аталымдарды да шебер енгізген. Мысалы, *Сен хан қызы ханымға, Зайыптың келді қайымы. Әрі батыр, әрі бек Көрсеткен жауға зайырды (Нұртуған)*. Мұндағы *зайыр* қазіргі *ашық, жарқын* сөзімен еш қатысы жоқ және осы құрамда мағынасы бұрынғы мағынасынан алшақтап, көмескіленген, түп-негіз мағынасы – ақындар өмір сүрген тұста *көрнекті, көрсетерлік, мақтанарлық, анық* деген мәнді білдірген. Кейіннен *зайыр* – мағыналық дамуға түскен: *тәуелсіз, күмәнсіз* деген мағынада жұмсалған. Қазақ тілінің сөздігінде «зайыр», «зайыры» және «зайырлы» сөздерінің мағынасы айтылған: **I Зайыр** – *анық, айқын, ашық*; **II Зайыры** – *сіра, тегінде*; **III Зайырлы** – *білгір, білімдар* (Қазақ тілінің сөздігі. 2008). Араб тілінде *захирун* (блестящий, яркий, цветущий, прекрасный) *жарқын, анық, айқын, тамаша, көркем* деген мағынада қолданылады (Арабско-русский словарь. 1958).

Келтірілген деректердегі аталымдарға (*зайыр*) уәж (себеп, негіз) болған негізгі қасиеті, олардың *ерекшелік, айрықшалық белгісінің болуы* және олардың *көзге көрсетерлік қасиетін* көрсетеді, яғни ономазиологиялық белгісі уәжі және атаудың жасалуында ішкі мағыналық үйлесімі мағына мен тұрпатының қалыптасуына, сөйтіп аталымның таңбалануына себеп болған. Шынында да мұндағы *зайыр* сөзі қазір жоғарыда келтірілген шығармалардағы мағынасында қолданылғандай еркін қолданылмайды. Қазақстан өз алдына тәуелсіз мемлекет болғалы кешегі көнерген аталым қолданысқа қайта ене бастады. Қазіргі тілімізде *зайыр сөзі* бұрынғы тар мағынасында емес, *зайыр* зат есіміне *-лы*, сын есім тудыратын *жұрнақ* жалғанған түрінде (формасында) кең мағынада қолданыс табуда. Мысалы, *зайырлы мемлекет, зайырлы ел* т.б. Бұл жерде «жарқын мемлекет, тәуелсіз мемлекет» деген мағынаны білдіреді. *Зайыр* сөзінің мағыналық өрісі: *анық, күмәнсіз, дәл, нақты, ашық* деген синонимдік қатар түзеді. *Зайыр* сөзінің өзек семасы *анық* деген сөздің негізінде пайда болған.

Ақындар шығармаларында «**байрақ**» сөзі әртүрлі мағынада қолданылып, өлең жолдарын ажарландыра түскен. **Байрақ** – *ертеде мемлекеттік және әскери санаттарда және жаугершілікте қолданылған культтік атрибут, басқарушылардың лауазымы мен билік дәрежесінің белгісі*. Оны Ел билеушілері мен қолбасшылары қатысқан салтанатты рәсімдерінде, сондай-ақ, шайқас пен әскери жорықтарда арнайы тағайындалған байрақшылар көтеріп жүрген. **Байрақ** түп-негізін алғашқы қауымдық қоғамда тайпа көсемдерінің билік белгілері болған ағаш таяқ пен асатаяқтан алады. Ал атаудың мәні «**ағаш сапқа орнатылған дәреже, белгісі**» деген мағынаны білдіреді. Бұл сөз шығыс славян тілдеріне де енген. **Байрақ** түріктер мен шығыс жұрттарда XVII-XVIII ғасырларға дейін қолданыста болған. Байрақтың басына рәміздік заттар мен билеуші топтың дәрежесін білдірген зат тағылған: ханның дәреже белгісі – мата бау, қабыланның құйрығы болса, әскербасыларының ат пен қодас құйрығы болған, ұшар басына айдаһар, бөрі басы, найза кескіні орнатылған.

Мәселен, Нұртуған ақынның «Қарасай-Қазы» дастанында «**байрақ**» көнерген аталымның төрт түрлі семантикалық мағынасы қолданылған: **I** Ат бәйгесінде мәре сызығына қадалған ағашқа орнатылған жеңіс белгісі. М: *Жүйрік деп айтып болмайды, Байраққа озып келмесе.* **II** Ауыс. бәйге. Бірнеше жүйрік аттың белгіленген жеңіс мәресін басып өтуге арналған жарыс түрі. М: *Байраққа қосса жұрт шулайды: «Салторы жалғыз келер!» деп.* **III** Экспр. Жеңіс. Жеңіске жету үшін бар күшін салу, басын тігу. М: *Екі арыстан алысты.* **IV** метафора. *Айдалада шуақта Бекем ұстап белдерін, Бастарын байлап байраққа.* **IV** метафора. Бәйгедегі асыл арғымаққа мәреге тез жету үшін айтылған демеу сөз. М: *Сен болсаң асыл*

арғымақ, Бәйгеде тұрған мен байрақ. Қазақ тілінің сөздігінде «байрақ», «байрақты» сөздеріне анықтама берілген: **Байрақ** – жалау, ту. **Ала байрақ** (көне) – сырт киімдік жолақ мата, кездеме. **Байрақты** – 1) байрағы бар, байрақ тігілген; 2) Ауыс. таңдаулы, жақсы (Қазақ тілінің сөздігі. 2008). Осы сияқты қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде де екі сөздің мағынасы айтылған: **Байрақ** – шағын мөлшерде істелген жалау; **Байрақты** – сын. байрағы бар, байрақ ұстаған (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 2008). Көне түркі жазуларының ескерткіштерінде **батрақ** (учига махсус ипаклик осилган еғочки асқар жанда шу билан узини белгилі қылады) ұшына ерекше жібік ілінген ағаш, әскер ұрыста өзін осымен белгілі қылады (Арабско-русский словарь. 1958) – деп көрсетеді.

Сөздікте берілген **ала байрақ** – мата-кездеме атауы. Ал қазіргі тіл қолданысында «**көк байрақ**» тіркесі кездеседі. «**Көк байрақ**» – мұнда тудың матасының түсі көк болғандықтан, **көк** сын есімі **байрақ** зат есімімен тіркесіп келіп заттанып кетіп отыр. Бұған бір мысал, 2008 жылғы тамыз айында шыққан «Сыр бойы» басылымында «**Байрақты** бәсекедегі толағай табыс болашақта биік белестерге бастайды» деген атпен жазылған мақалада зіл темір көтеруден екі дүркін әлем чемпионы Илья Илиннің сөйлеген сөзі:

Құрметті жерлестер!

Мен олимпиада тұғырында біздің еліміздің әнұраны шырқалып, Қазақстанның көк байрағы көтерілгенде өзімнің Отанымға және халқыма деген айрықша мақтаныш сезімде болдым (Сыр бойы. 2008).

Аталған деректердегі аталымға уәж болған негізгі ерекшелік қасиеті, олардың матадан жасалып, ағаш сапқа орнатылуы, және олардың биікте тұру қызметін атқарады, яғни ономазиологиялық белгісі уәжі және аталымның жасалуында ішкі мағыналық үйлесімі мағына мен тұрпаттың қалыптасуына, сөйтіп, аталымның таңбалануына себеп болған.

Сондай-ақ, Нұртуған мен Ерімбет қазақтың өткен ғасырлардағы заң жүйесін әңгіме еткен жырларында *жарғы//шарғы (Жеті жарғы)* термині еркін қолданады. Мысалы, *Зор дәһімет мұнан кейін тағы да бар, Қоспастай мерекеге әмір, жарғы-ақ* (Ерімбет). *Арам жеген «ардақты» Құрсақтары салынып. Мең-зең болып манаурап, Заң-шарғыдан жаңылып* (Нұртуған). Мұндағы «**жарғы**» термині қазақ қоғамының әкімшілік заңдарының жинағы деген мағынада қолданылып тұр. «Жарғы» көнерген аталымын қазіргі баспа беттерінде де кездестіруге болады.

2008 жылы шыққан «Жас казак» газетінде «Жарғыны жыртқан Мергенов» деген атпен мақала жарияланған. Онда: *Амандос Ақанов бастаған топ, одақтың жарғысын аяқ асты етіп, суретшілердің құқығын табанға таптап отырған Мергеновты сотқа бермекиі. Қазақстан суретшілер одағы қазір адасып жүр, өзінің жарғысы бойынша 100 пайыз жұмыс істеп отырған жоқ, – деді Айнабек Мыржасарұлы* (Жас Қазақ. 2008).

Қазақ тілінің сөздігінде «жарғы» сөзінің екі мағынасы түсіндірілген: **I Жарғы** – көне. Қазақ қоғамының әкімшілік заңдарының жинағы. **II Жарғы** – белгілі бір ұйымды құрудың, ұйымдастырудың, оның тәртіптерінің ережелер жинағы (Қазақ тілінің сөздігі. 2008).

Келтірілген деректердегі аталымның жасалуына *заң, ереже* – уәжділік негіз болған.

Мысалы, *Кебенек ерді танытпас, Топқа түсіп сыналмай. Дауымыз біздің бітпей тұр, Бір-бірімізден құн алмай... (Нұртуған)*, – деген өлең жолдары кездеседі. Бұл үзіндідегі **құн** – кісі өлтіргені үшін айыпкердің не оның руының мал басымен беретін төлемі мәнінде болса, қазір экономикалық термин ретінде қалыптасқан. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде «құн» сөзінің екі мағынасы түсіндірілген: **I Құн** – тарихи. ерте кезде кісі өлтірген адам тарапынан төленетін айып мал; төлем; **II Құн** – экон. тауарға сіңген қоғамдық еңбекті көрсететін экономикалық категория; белгілі бір затқа тән баға, нарық (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 2008).

«Егемен Қазақстан» газетінде мынадай мәтін бар: «Тауарлар импортын қосылған құн салығынан босату ережелерін бекіту ережесі «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 10 желтоқсандағы Кодексінің (Салық Кодексі) (бұдан әрі – Кодекс) 255-бабының 2-тармағына сәйкес әзірленді және тауарлар импортын қосылған құн салығына босату тәртібін айқындайды (Егемен Қазақстан. – 2009). Бұл үзіндіде «құн» көнерген аталымның туынды мағынасымен, яғни белгілі затқа берілген баға мәнінде қолданылып тұр. Парсы тілінде *хун* – *қан* деген сөз (Персидско-русский словарь. 1960). Сұлтан билеген кезде ескі тәртіп үстемдік етті. Кісі қолынан біреу қаза тапса қанды қанмен жуып өлтірген жақтан да адам өлетін болған. Бірақ кейінгі кезде өлген адамның қанының бағасын төлеуге де мүмкіндік берді. Осыны *құн* дейді. «Қан бағасы» деген ұғым. Келтірілген тілдік деректердегі аталымға уәж болған ортақ белгісі *төлем* немесе *баға* (*нарық*) негіз (уәж) болған.

Сонымен қатар Нұртуғанның «Мәулімнияз–Едіге» дастанында мынадай жолдар кездеседі: *Артыңнан барған Жанбайға, Өкпелепсің хандарға. Халық-қалия, қарындас, Жасы жеткен шалдарға.* Нұртуған *қарындас* сөзінің көнерген мағынасын 2–3 жерде қолданып, бұл атауды *туысқан, ағайын, бір жұрттың (рудың, тайпаның) адамы* сөздерінің синонимі ретінде келтіреді. «Қарындас» сөзінің көне мағынасын басқа ақын-жыраулар шығармаларынан да көре аламыз. М: *Тар қолтықтан оқ тисе, Тарыққанда қайрылар Қарындасым менде жоқ,* – (Махамбет). *Жайыңды білген қарындас, ол қарындас әм жолдас* (Шалкиіз).

Қазақ тілінің сөздігінде осы түбірге қатысты үш түрлі мағынасы көрсетілген: **I Қарындас** – *зат. бірге туған ағасынан жасы кіші қыз*; **II Қарындас** – *жасы үлкен адамның айтатын қаратпа сөзі*; **III Қарындас** – *көне. ағайын-туған, бауыр* (Қазақ тілінің сөздігі. 2008). Көне түркі тілінде, ежелгі қазақ тілінде, қазіргі кейбір түркі тілдерінде бұл түбір «туысқан, бір тектен шыққан адамдар» мәнін білдіреді. Дегенмен, *қарындас* сөзінің о бастағы «ағайын, туысқан» мағынасы – өткен ғасырда қазақ тілінде жоғала бастаған құбылыс, оның орнын соңғы мағыналар ығыстыра бастады да, *қарындас* варианты осы күнгі «бірге туған кіші қыздың ағасына туыстық қатынасын», болмаса «жасы үлкен ер адамның әйел балаға айтатын қаратпа сөзін» білдіріп, мағынасы тарылған. «Қарындас» сөзінің «ағайын, туысқан» мағынасы мақал-мәтелдерде сақталған. Мысалы, «Ауру – астан, дау – қарындастан», «Қарындасың жоқ болса, жауда қалар жалғыз бас». Жоғарыда келтірілген деректерде «қарындас» аталымының ортақ белгісі *туыс адамға қатысты айтылуы* негізгі уәж болған.

3. Қорытынды

Қорыта келгенде, көнерген аталымның ішкі мағыналық құрылымы мен уәжділігі арасындағы гносеологиялық тұрғыдан да, қолданыс тұрғысынан да елеулі айырмашылық бар:

- тіл арқылы аталатын заттың немесе құбылыстың белгілерін белгілеу актісі арқылы жаңа аталымды жасауға қатысатын тілдік бірліктер; ішкі мағыналық құрылым – негіз, уәжділік – көнерген аталымның туынды мағынасын қалыптастыратын үрдіс, ол – сөзжасамның нәтижесі.
- ішкі мағыналық құрылым – кез келген көнерген аталымның жүйелі сипаты. Уәжділік сөзжасамда қосымша сипат алады, яғни уәжділік бірде бар, бірде жоқ.
- көнерген аталымдардың уәжділігі – ішкі мағыналық құрылым мен мағынаның арасындағы арақатынастың нәтижесі.
- көнерген аталымның уәжділігі синхрония құбылысы, ал ішкі мағыналық құрылым – тілдік бірліктердің түптөркінін (этимонын) ашуға мүмкіндік жасайды.